

О ТЕМИ, ИЗВОРИМА И ЛИТЕРАТУРИ

Почетком осамдесетих година двадесетог века југословенска држава се суочавала са више изазова и проблема који су прерастали у кризу система. Већином су то биле вишегодишње појаве – национално питање, међунационални односи, политички сукоби републичких и покрајинских руководстава, неравноправан положај Србије према Уставу из 1974, исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије и њихов тежак положај у покрајини у којој су међунационални односи додатно заоштрени после насилних демонстрација Албанаца 1981, економски проблеми, нефункционисање система самоуправљања, деловање опозиционо настројених интелектуалаца или политичких „отпадника“ и други. Савезни органи власти су водили међурепубличку (покрајинску) политику уместо југословенске и државне. Савез комуниста Југославије, одавно претворен у савез самосталних републичких и покрајинских партија, није успевао да у сусрету са озбиљним политичким, економским и националним изазовима одмакне даље од стереотипних фраза о одбрани револуције и самоуправљања. После година нереално подизаног стандарда наступиле су године економске кризе коју више није било могуће сакрити од обичних људи. О њеној озбиљности сведочили су ниска продуктивност рада, висока инфлација, нереално велика инвестициона улагања и потрошња, велики број незапослених, зависност индустрије од увоза, несташнице робе и др. Србија, издељена на три дела, при чему су републички органи имали надлежност само над делом између две покрајине, отворила је 1981, по други пут после Устава из 1974, питање свог положаја и односа са покрајинама, настојећи да се избори за исти статус који су имале друге републике. После словеначког („Цестна афера“) и хрватског (Маспок), албански национализам је 1981. поново букнуо, ударајући у темеље државе снажније него претходни пут крајем шездесетих.¹

1 Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, III: Србија у Југославији, (Нови Сад: Српска академија наука и уметности (огранак у Новом Саду), „Беседа“, из-

Помало из другог плана, на површину је све више излазило питање које ранијих година није потресало државу – спољни дуг. У последњим годинама живота Јосипа Броза дуг је постао важан политички и економски проблем државе на чијем је челу био, да би се у првим годинама после његове смрти манифестовао као један од најважнијих показатеља дубоке кризе. Страни кредити су били битна компонента југословенског привредног развитка, али су делом трошени нерационално. У условима распарчаности државе на шест (осам) делова после Устава из 1974, узимани су неконтролисано. Када су се на то надоведали економска криза и изостанак промена у економској политици и друштвеном и политичком систему, задуживање је прерасло у дуг, а дуг у спољну неликвидност и дужничку кризу. Постајући зависна од страних кредитора којима није могла да врати дуг, СФРЈ је изгубила економску независност, јер су страни чиниоци, пре свих Међународни монетарни фонд (ММФ) и западне банке, почели да утичу па и да креирају економску политику земље, али и да захтевају промене њеног политичког система у правцу централизације.

Југославија је у овим годинама највише била зависна од кредитних аранжмана са пет међународних чинилаца: ММФ, Међународна банка за обнову и развој, западне комерцијалне банке, владе петнаест западних држава и Банка за међународна поравнања из Базела. Сви они су суштински били у функцији политике хладноратовског Запада према Југославији, чак и када се радило о међународним организацијама, попут ММФ-а и Међународне банке за обнову и развој, јер је југословенски спољни дуг углавном био дуг према Западу. Отуда смо појам „За-

давачка установа православне епархије Бачке и Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, 2011); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, (Београд: Nolit, 1988); Слободан Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине*, Књ. 2: 1974–1988, (Београд: Службени гласник, 2021); Slobodan Bjelica, „Views of Vojvodinian Leadership on Re-opening the Issue of the Relationship Between SR Serbia and SAP Vojvodina in 1981“, *Istraživanja* 27, 2016, 258–273; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspori, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)*, (Zagreb: Prometej, Београд: Samizdat B92, 2003); Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, (Нови Сад: Прометеј, Београд: Информатика, 2019); Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2021).

пад“ ставили у наслов књиге. Свих пет елемената је од краја 1982. деловало према Југославији као један блок, што не значи да међу њима није било неспоразума, различитих интереса, суревњивости и сл. Такође, ММФ је увек био истурен испред свих осталих западних кредитора и постизање аранжмана са њим било је основни услов да и други кредитори склопе споразум са Југославијом.

За почетак приче смо изабрали 1980. годину. Она се сама по себи истиче, као година смрти председника државе и вође револуције Јосипа Броза, мада за ову тему има и додатни значај. Спољни дуг је постао озбиљно економско, политичко и друштвено питање у последњим месецима његовог живота. Већ 1979. неки важни економски показатељи су указивали на тежину проблема спољне ликвидности државе, власт је почела да се суочава са тим проблемом више него раније, али су 1980. размере кризе и свест руководства земље о њој постали већи, а мере за излазак из кризе конкретније, премда не и довољне. Горња граница истраживања је лето 1983. године, када је Југославија усвојила неколико важних закона којима је изменила систем задуживања и враћања дугова у правцу централизације, пристала на захтев страних кредитора да савезна држава буде гарант за враћање свих дугова и склопила аранжмане за страним кредиторима којима је избегла формално проглашавање мораторијума и генерални репрограм дугова.

У истраживању смо користили изворе из Архива Југославије, Државног архива Србије (одељење у Железнику) и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије.

Најзначајнија су документа савезних државних и партијских органа из Архива Југославије, пре свега Председништва СФРЈ, Председништва ЦК СКЈ, Савезног извршног већа (СИВ) и Савезне скупштине. Седнице партијског и државног председништва, као и СИВ-а, биле су честе, а спољни дуг је неретко био најважнија тема дневног реда, о којој су расправе биле исцрпљујуће и трајале су сатима. О њима сведоче записници и стенографске белешке бројних седница државних и партијских органа, као и извештаји, информације, реферати и други материјали који су припремани за те седнице. Сви они у великој мери носе ознаку државне тајне или строго поверљивих текстова, што је очеки-

вано јер се радило о питању од виталног државног значаја. Међутим, нисмо очекивали да ћемо током истраживања наићи и на појаву уништавања докумената. Наиме, суочен са тешким условима за наставак кредитирања и могућношћу да земља не добије све кредите који су током јануара 1983. били у изгледу, СИБ је 2. јуна 1983. задужио надлежне ресоре да сагледају последице које би настале у случају изостанка стране подршке. Савезне институције су биле свесне да је „спољна ликвидност СФРЈ критично угрожена“. У таквим околностима је 6. јуна 1983. настао документ у коме су биле изложене четири варијанте, у зависности од обима страних кредита које би држава евентуално добила. Четврта је била најнеповољнија, јер је подразумевала најмањи обим кредита, па тиме и пад производње, смањење извоза, драстичан пад стандарда и погоршање снабдевања становништва робом широке потрошње, односно увођење рационараног снабдевања најважнијим производима. Посебан сценарио је разрађиван за случај проглашавања мораторијума на плаћање доспелих обавеза. Све четири варијанте, тешки услови страних кредитора, као и могућност мораторијума нашли су се на столу чланова Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ неколико дана пошто су материјали припремљени. Док се тај документ налази међу материјалима које је разматрало Председништво СФРЈ, нема га у списима Председништва ЦК СКЈ – јер је „материјал спаљен“. У немогућности да дамо поуздан одговор, остаје нам да поставимо кључно питање: зашто је партијско председништво одлучило да уништи документ, ма колико био поверљив, ако га није уништило државно председништво, које га је такође разматрало тих дана? Можемо само да констатујемо да се радило о изразито деликатном тренутку и великој одговорности. Било је јасно да би примена четврте варијанте значила ванредно стање у земљи и тешке политичке последице, јер се више никако не би могло скривати да је самоуправни систем доживео крах. Последице по углед државе у свету биле би једнако катастрофалне.²

2 Слободан Селинић, „Документа Архива Југославије о спољном дугу Титове Југославије почетком 80-их година XX века“, *Архивска грађа у теорији и пракси* 6, зборник радова, ур. Слободанка Цветковић, (Београд: Архивистичко друштво Србије, 2023), 419–433.

Југословенска задуженост је била предмет интензивне комуникације југословенских представника и званичника других држава и међународних организација, о чему сведочи грађа Дипломатског архива. Она је најпозданији ослонац за реконструисање тока преговора између Југославије и страних банака и других држава. Реч је о бројним депешама југословенских дипломата широм света упућених Савезном секретаријату за иностране послове (ССИП), извештајима о разговорима функционера ССИП-а и Народне банке са страним дипломатама у Београду и иностранству и о драгоценим упутствима, директивама или рефератима слатим из Београда југословенским дипломатским представништвима.

Документа из фонда Централног комитета Савеза комуниста Србије која се чувају у Државном архиву Србије садрже податке о југословенском дугу, али су још драгоценија као сведочанство о позицији Србије унутар Југославије. Ради се о белешкама са седница партијског руководства Србије и веома садржајним анализама и статистичким подацима о југословенском и српском дугу.

Питање спољних дугова српске и југословенске државе је и до сада привлачило пажњу истраживача. Већи акценат је стављен на период до Другог светског рата, који је обрађен у бројним радовима, од којих истичемо радове Драгане Гњатовић.³ Југословенска неликвидност почетком осамдесетих и аранжмани са страним банкама и институцијама, пре свега ММФ-ом такође су навели бројне истраживаче или учеснике догађаја и креаторе политике да дају стручне осврте. У неким од њих се могу наћи подаци драгоцени и за период који смо ми истраживали, али и за боље разумевање процеса задуживања Југославије пре осамдесетих и односа са повериоцима после аранжмана склопљених 1983.

3 Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1991); Драгана Гњатовић, Весна С. Алексић, *Париски компромис. Решавање спора о регулисању дугова Краљевине Србије између Француске Републике и Краљевине Југославије*, (Београд: ИНИС, 2023); Dragana Gnjatović, „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme Velike svetske ekonomske krize“, *Megatrend revija* 13(3), 21–44; Vladimir Lj. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006), 37–58 и други.

године. Најкориснији су нам били радови Момчила Цемовића, Драгане Ђатовић, Биљане Стојановић и Драгана Лијешевића.⁴

Током писања књиге имали смо драгоцену помоћ и подршку бројних колега према којима осећамо искрену захвалност. Хвала запосленима у институцијама у којима смо истраживали: Државни архив Србије, Архив Југославије, Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије, библиотека Народне банке Србије и Народна библиотека Србије. Велику захвалност исказујемо Институту за новију историју Србије, посебно директору др Милету Бјелајцу, са којим смо више пута разговарали о теми на којој смо радили и чија су нам размишљања била веома корисна. Захваљујемо се уреднику редакције за монографије Института др Бојану Симићу на пажљивом читању рукописа, корисним саветима и великом труду око његовог објављивања. Веома смо захвални рецензентима проф. др Драгани Ђатовић, др Кости Николићу и др Весни Алексић на драгоценим сугестијама и препорукама. Велику помоћ нам је пружио др Милан Игрутиновић из Института за европске студије којим нам је уступио литературу и југословенске и америчке изворе од значаја за нашу тему. Од срца му се захваљујемо на том несечичном и колегијалном гесту. У транскрибовању страних имена и назива на српски језик имали смо драгоцену помоћ Ане Секис Шутиловић, др Александре Колаковић, др Александра Раковића, др Јована Чавошког и др Владимира Љ. Цветковића и на томе смо им искрено захвални.

4 На пример: Biljana Stojanović, *Međunarodni monetarni fond i Jugoslavija*, (Beograd: Ekonomski institut, 1991); Momčilo Cemović, *Zašto, kako i koliko smo se zadužili. Kreditni odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, (Beograd: Institut za unapređenje robnog prometa, 1985); Dragana Gnjatović, „Kreditni odnosi Jugoslavije sa inostranstvom 1970–1990 (I)“, *SDK* 160/91, 34–37; Dragana Gnjatović, „Kreditni odnosi Jugoslavije sa inostranstvom 1970–1990 (II)“, *SDK* 161/91, 38–42; Dejan Jovović, „MMF i jugoslovenska privredna reforma“, *Ekonomika* 6, 1990, 33–35; Mihailo Jovanović, „Dužnički trougao: MMF – Jugoslavija – Pariski klub“, *Poslovna politika*, oktobar 2001, 10–16; Dragan Liješević, „Spoljni dug SFR Jugoslavije po republikama i pokrajinama u periodu 1975–1990. godine“, *Finansije* 47 (9/10), 1992, 500–511.